

ПАРТИЦИПИАЛНИ И/ИЛИ ГЛАГОЛНИ МОРФЕМИ

Д-р Десислава Димитрова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Резюме. Във фокуса на настоящото изследване е съществен с оглед на формоизменението казус, който обикновено изследователите negliжират. Става въпрос за морфемите, кодиращи специфични граматични значения на българските причастия, които се явяват своеобразен показател за принадлежността на партиципиалните форми към отделен лексемен клас. Разбира се, има автори, които коментират партиципиалната морфоструктура (Pashov 1976, Vatov 1992, Kutsarov, K. 2012, Kutsarov, I. 2007, Aleksova 2012 и др.), но почти всички (с изключение на Kutsarov 2012, 2019) тълкуват граматичната функция на причастните морфemi през призмата на глагола, т.е. ако причастieto е част от композираната глаголна форма. Ето защо проучването си поставя две основни цели: да се представи морфемното членене на българските причастия според традиционното им описание в глаголната парадигма; да се анализират релационните и класификационните морфemi, присъщи на причастията, с които те се различават от прилагателните имена и глаголите.

Ключови думи: партиципиални морфemi; глаголни морфemi; суфикс; флексия; суфиксоид

Въпросът за същността на морфемите, формиращи българските причастия, е комплициран, тъй като се отнася паралелно до две езикови равнища – словообразователно и морфологично. При това в съвременния български език морфемите, които са във фокуса на изследването, се разглеждат не еднотипно, а с оглед на контекста – като присъщи на глаголната парадигма релационни морфemi, напр.: *преписаЛ* е – еловата морфема тук е **флексия**, индикираща значението перфектност (резултативност), или като характерни за именната система деривационни морфemi, напр.: *преписаЛ студент* – еловата морфема тук е **суфикс** за образуване на минало деятелно причастие.

Необходимо е да отбележим, че извън обсега на изследването остават деривационните морфemi (напр. *пишейки*) с оглед на тяхната неизменяема същност. Не е обект на проучване и т.нар. минало несвършено деятелно причастие (*пишел*), тъй

като формите от този тип се реализират само като глаголни. Те нямат именна употреба и не би следвало да попадат в един и същ лексемен клас заедно с миналото свършено деятелно и миналото страдателно причастие. Преди да пристъпим към прегледа на постановките за партиципиалните и глаголните морфемни, се налага да направим някои уточнения и във връзка с терминологичния апарат. В настоящата разработка се придържаме към традиционната подялба на морфемите на релационни/граматични (формообразуващи) и деривационни (словообразуващи). В рамките на понятието флексия обаче включваме всички граматични морфемни, които сигнализират дадено граматикализирано значение в езика и са част от синтетичната словоформа, напр.: флексии за лице + число при глагола (*гледа-МЕ*), флексии за повелително наклонение (*послуша-Й*), флексии за род при прилагателните и причастията (*весел-А/О*, *преписан-А/О*), флексии за страдателен залог (*преписа-Н-а*) и др. Последното уточнение се налага, тъй като при отделните автори в обема на понятието флексия не се включват всички морфемни, които са формални маркери на дадено граматикализирано значение. Според П. Пашов например морфемите за образуване на простите форми на повелително наклонение (*-и/-е-* и *-й-*), *-х/-ш-* морфемите, с които се формират аористните и имперфектните форми, както и партиципиалните морфемни (*-л-*, *-н-*, *-т-*) са формообразуващи суфикси. Със статут на глаголни флексии (авторът предпочита домашния термин окончание) са морфемите за лице+число, а със статут на именни флексии са морфемите за род (в ед.ч.) и мн.ч. при причастията (авторът ги нарича по традиция нелични глаголни форми) (вж. Pashov 1976, 49). В лингвистиката е разпространен и терминът *граматичен суфикс* (вж. Aleksova 2012), с който се назовават морфемите, кодиращи граматична информация. Нашето разбиране е, че ако с понятието флексия назоваваме всички морфемни, които маркират някакво граматично значение, терминът суфикс ще остане необременен с допълнителна семантика и ще се третира единствено като средство, обслужващо словообразователните процеси.

Редно е да отбележим, че изложения във връзка с деривационния аспект на партиципиалната сегментация не липсват. „Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология“ (1964) на Ст. Стоянов представява едно от най-подробните описания на българските морфемни с оглед на отделните части на речта. В раздела „Нелични (нефинитни) форми на глагола“ (Stoyanov 1964, 392) за еловата морфема на минало свършено деятелно причастие и морфемите *-н* и *-т*, с които се образуват страдателните причастия, се отбелязва, че са **суфикси**, а родовите и числовите партиципиални морфемни са коментирани във връзка с формалното сходство на причастията с прилагателните имена.

Според В. Въргов морфемите за образуване на различните видове причастия (в това число и интересуващите ни морфемни *-л-*, *-н-*, *-т-*) са лексико-грамматически морфемни (суфикси), при които „върх взема граматическото нача-

ло и морфемата функционира като формообразуващо средство, т.е. нейното внасяне в структурата на думата не изменя вещественото ѝ значение“ (Vatov 1992, 139). Факт е, че задължителен компонент и на глаголната, и на партиципиалната форма е темафиксът (срв.: *препис-А-х* и *препис-А-л/препис-А-н*). В. Въттов разглежда темафикса като разновидност на лексико-граматическия тип морфем, съчетаващи спецификите на суфикса и на интерфикса. Освен формалната функция на темафикса в случаите, когато отнася глагола към дадено спрежение (напр.: *говор-и-и*), тази морфема има потенциала да функционира като словообразователна (*бърз – бърз-а-м*), а също и да носи граматична семантика (вж. пак там, 142). Не е коментирана обаче функцията на темафикса в рамките на партиципиалната форма. Глаголни флексии според автора са морфемите, които маркират род, число, лице, различни времена и наклонения. В. Въттов посочва морфемата *-х/-и-* като флексия за минало свършено и/или минало несвършено време в примери от типа *чето-х-ме*, застъпвайки позицията, че *-х-ме* се разглежда като единна флексия и изразява четири граматични значения комплексно (време, лице, число и наклонение) (вж. Vatov 1992, 144).

С оглед на постановките на В. Въттов статутът на градивните елементи на лексемите *преписах, препиших, преписала, преписана* добива следния вид:

пре-пис-а-д-а – префикс + корен + темафикс + **суфикс (формообразуващ)** + флексия за ж.р.

пре-пис-а-и-а – префикс + корен + темафикс + **суфикс (формообразуващ)** + флексия за ж.р.

пре-пис-а-х – префикс + корен + темафикс + **флексия за мин.св. време**

пре-пиш-е-х – префикс + корен + темафикс + **флексия за мин.несв. време**

Със сигурност е важно още тук да отбележим категоричната позиция, която отстояваме, а именно, че морфемата *-х/-и-* е флексия, индикираща значението свидетелственост. Грамемата свидетелственост е маркирана и формално, и семантично. „В съдържателен аспект – твърди К. Куцаров – тя сигнализира пряка осведоменост на говорещото лице, то представя събитието като негов непосредствен наблюдател, очевиден“ (Kutsarov, K. 2019, 312). Авторът посочва и формалния показател – флексията *-х*, която преминава в *-и* при условия на първа палатализация.

Според П. Пашов морфемите, с които се образуват причастията, са със статут на формообразуващи суфикси. Както вече стана ясно в началото, авторът смята, че формообразуващи суфикси са и морфемите *-х/-и-* за аориста и за имперфекта, както и *-и/-е-* и *-и-*, с които се образуват простите повелителни форми. Глаголните основи, от които се формират партиципиалните форми, авторът нарича граматически темпорални основи. Те „се образуват от видовата основа + тематичната гласна – суфикс, който е носител на най-общо граматическо значение и същевременно отнася глагола към съответен клас“ (Pashov 1976, 49). Крайната синтетична глаголна форма се получава по-

средством прибавянето на окончание (флексия) – глаголна флексия за лице + число или флексия за род (в ед.ч.) / за множествено число при причастията (у автора изменяеми нелични глаголни форми). В именната си функция партиципиалните форми могат да се членуват (пак там, 49 – 50). П. Пашов не пропуска да отбележи, че морфемата *-х-* се среща и при аориста (*преписа-х*), и при имперфекта (*препише-х*), от което следва, че трябва да се потърси морфема, диференцираща минало свършено от минало несвършено време. Изследователят допуска, че за разграничаваща морфема би могла да се приеме тематичната гласна, „т.е. граматичният суфикс, с който се образуват съответните основи“ (Pashov 1976, 54). Тематичната гласна според него отразява онова, което някои изследователи наричат „вид в широк смисъл на думата“, а други наричат „приключеност/неприключеност“ или „прекратеност/непрекратеност“ на действието“ (пак там). За морфемата *-х-/-и-* приема, че индикира отнесеността към миналия момент. Както стана ясно обаче, убеждението ни е, че коментираната морфема е със статут на свидетелска флексия. Отнесеността към миналия момент, от друга страна, се сигнализира от имперфектната морфема (срв.: *пиш-Е-х*, *чет-Я-х* и др.) (вж. Kutsarov, I. 2007).

С оглед на постановките на П. Пашов статутът на градивните елементи на лексемите *преписах*, *препиших*, *преписала*, *преписана* добива следния вид:

пре-пис-а-х – префикс + корен + тематична гласна (суфикс) + **формообразуващ суфикс**

пре-пиш-е-х – префикс + корен + тематична гласна (суфикс) + **формообразуващ суфикс**

пре-пис-а-л-а – префикс + корен + тематична гласна (суфикс) + **формообразуващ суфикс** + окончание (флексия)

пре-пис-а-н-а – префикс + корен + тематична гласна (суфикс) + **формообразуващ суфикс** + окончание (флексия)

Ясно се вижда, че във функционално отношение морфемата *-х-* в аористната и имперфектната форма и морфемите *-л-* и *-н-* в партиципиалните форми следва да са идентични. Именно по това се отличава морфемният анализ на П. Пашов от този на В. Въргов. Ще припомним, че при втория автор морфемата *-х-* във форми от типа *писа-х* се разчита като флексия за минало свършено време.

В „Българска граматика. Морфология“ (2008) Р. Ницолова също представя партиципиалното формоизменение. За миналите свършени деятелни причастия отбелязва, че „се образуват от аористната основа (основата на минало свършено време, която при III спр. съвпада със сегашната основа) със суфикса *-л* и окончанията за м.р. - *О*, за ж.р. *-а*, за ср.р. *-о*, за мн.ч. *-и*“ (Nitsolova 2008, 433).

Далеч по-детайлно е представен проблемът за граматичните морфемни, които са съставни елементи на миналите свършени деятелни и миналите страдателни причастия в „Теоретична граматика на българския език. Морфология“ (2007) на Ив. Куцаров. Формалното изразяване на граматикализираното значение резул-

тативност според автора се осъществява от актуализираната аористна морфема – свързана в минало свършено деятелно причастие или минало страдателно причастие аористна морфема (предимно от свършени глаголи). Актуализиращите морфемии са: *-л, -н, -т*. В допълнение се посочва обаче, че е задължително за резултативните форми наличието на спомагателния глагол *съм* или *бъда* (Kutsarov, I. 2007, 250), от което следва, че извън пределите на аналитичната перфектна форма „се губи“ граматичното значение „резултативност“.

В най-ново време Кр. Алексова разглежда партиципиалните суфикси *-л, -н, -т, -щ*. Тя отбелязва, че те са полисемантични суфикси (няколко граматически значения се изразяват от един линейно членим афикс) поради това, че експлицират залогови, евиденциални, а също и признаците на наклонението. Суфиксът на еловите причастия (*-л*), когато е в позиция след аористната основа, стеснява нейното значение, „като изразява и признаците на деятелния залог, изявителното наклонение и индикативната евиденциалност“ (Aleksova 2012, 80). Като част от състава на перфектните форми еловата морфема е участник в експлицирането на перфектност (разб. резултативност). Суфиксът *-н/-т* също конкретизира значението предходност, носено от аористната основа, като изразява „предходност спрямо времето на основния глагол“. Когато е част от състава на композираните глаголни форми, морфемата изразява още страдателно залогово отношение, значенията на изявителното наклонение и на изявителния евиденциал.

Именно такъв е подходът при морфемната сегментация на миналите свършени деятелни и миналите страдателни причастия в практиката. Когато например аористното деятелно причастие се употребява самостоятелно (*заспа-л-а-та*), морфемата *-л* се разчита като суфикс за образуване на минало свършено деятелно причастие. Когато обаче партиципиалната форма е част от състава на сложна вербална форма (*заспа-л-а е*), еловата морфема се означава като резултативна флексия (граматичен суфикс).

По-различна е концепцията на К. Куцаров. Обособявайки причастията като независим от глагола лексемен клас, изследователят посочва, че в пределите на партиципиалната парадигма се противопоставят миналите причастия, които експлицират значението на перфекта, и сегашните причастия, експлициращи действителен атрибутивен признак, противоположен на перфектния. Резултативните партиципиални форми изразяват „актуализиране, репродуциране в състояние на резултат на извършено в предходен момент действие, явяващо се атрибутивен признак на назовано понятие от съществително име: *заспа.л студент, влязъл закон; изорана нива, разбит наркоканал*“ (Kutsarov 2019, 325). Като единствен формален показател лингвистът посочва морфемата *-л*. Носители на пасивна семантика са формите на сегашното страдателно причастие (*управляем*) и на минало страдателно причастие (*преписан*). Пасивността се експлицира от морфемите *-м, -им, -ем; -н, -т* (вж. пак там, 322).

Извеждайки на преден план факта, че акционно-резултативната парадигма е по същество партиципиална, а не глаголна, и резултативното изразяване е налице във всички функции на миналото свършено деятелно причастие, допускаме, че еловата морфема е по-скоро със синкретичен характер и се отнася паралелно към две езикови равнища (словообразуване и формообразуване) във всичките си употреби.

Ако направим аналогия с итеративната морфема *-ва* (и нейните аломорфи – *купУВАм, изгрЯВАм, изяждАм*), която има релационна, но и класификационна същност, бихме могли да допуснем, че еловата морфема в аористното причастие също съчетава две функции (derivационна и релационна). В такъв случай понятието суфиксоид (Chakarova 2019), което Кр. Чакърова използва за итеративната морфема *-ва* (и аломорфите ѝ), в известна степен може да се окаже релевантно и за еловата морфема.

С оглед на постановките на К. Куцаров, като имаме предвид и амбивалентния във функционално отношение характер на партиципиалните морфемни, статутът на градивните елементи на причастията *преписала, преписана* може да се представи така:

пре-пис-а-л-а – префикс + корен + темафикс + **суфиксоид** (derivационна функция + релационна функция) + флексия за ж.р.;

-л – суфиксоид за образуване на аористно деятелно причастие, експлициращ значението резултативност;

пре-пис-а-н-а – префикс + корен + темафикс + **суфиксоид** (derivационна + релационна функция) + флексия за ж.р.;

-н – суфиксоид за образуване на минало страдателно причастие, експлициращ значението пасивност.

Именно потенциалът на анализиранията причастия да изразяват значенията **пасивност** (*преписа-Н, гледа-Н*) и **резултативност** (*преписа-Л, преписа-Н*) ги отличават от финитните глаголни форми.

От друга страна, **синтетичните глаголни форми изразяват по флективен път следните значения, които са неприсъщи на причастията:**

- флексии за лице (*гледа-М, гледа-Ш, гледа-Ќ*);
- флексии за лице+число/за число (*гледа-МЕ, гледа-ТЕ, гледа-Т*);
- флексии за повелително наклонение (*гледа-Й, чет-И*);
- флексии за относителност (*пиш-Е-х, чет-Я-х*);
- флексии за свидетелственост (*преписа-Х, напише-Х*).

Обратно, адективните флексии се явяват общи за прилагателни и причастия:

- флексии за род (*весел-А/О; преписал-А/О, преписан-А/О*);
- флексии за мн.ч. (*весел-И; преписал-И, преписан-И*);
- флексии за определеност (*весели-Я/ЯТ, весела-ТА, весело-ТО, весели-ТЕ; преписали-Я/ЯТ, преписала-ТА, преписало-ТО, преписали-ТЕ*).

Класификационните морфем*и*, т.е. отнасящите към дадено спрежение/разред или пък функциониращи като гласни, остатъци от стари дълги адекативни основи, са тези, по които причастията проявяват сходство и с прилагателните (срв. *весел-И-ят* и *преписал-И-ят*), и с глаголите (срв.: *препис-А-х* и *препис-А-л*).

Функционалността на гласните, на които завършват глаголните основи в съвременния български език, е спорна. Някои изследователи отбелязват, че гласната, на която завършва аористната основа (в рамките на глаголната словоформа), маркира значението „предходност“, т.е. приписват ѝ статут на флексия (вж. Kutsarov, I. 2007, 245). Други обаче приемат, че предходността не се сигнализира от флексия, а от „т.нар. аористна основа, т.е. изразяването е лексикално-граматично“ (Kutsarov, K. 2019, 302). В такъв случай аористните морфем*и* (-о, -и, -а, -я) следва да се реализират с еднакъв статут на темафикси и при причастията (*препис-а-л*), и при глаголите (*препис-а-х*).

Очевидно, е че възприемането на причастията като хибридни образувания е некоректно. Макар да проявяват сходство с прилагателните във флексивен план (*хубав-А/О/И/Я/ЯТ/ТА/ТО/ТЕ* и *изгледан-А/О/И/Я/ЯТ/ТА/ТО/ТЕ*), тяхната морфоструктура включва морфем*и*, кодиращи специфични граматични значения – резултативност (*изсъхна-Л-а*) и пасивност (*изгледа-Н-а*). Същите партиципиални морфем*и* (-л, -н, -т), които условно бихме могли да наречем суфиксоиди с оглед на функционалната им двойкост (като елементи и на словообразуването, и на словоизменението), отличават причастията от глаголите, които пък по флексивен път изразяват значения, неприсъщи за причастията (напр.: *чет-Я-Х*, *пе-Й* и др.).

Изхождайки от постановката на К. Куцаров за самостоен статут на причастията, смятаме, че към функционалността на присъщите партиципиални морфем*и* би следвало да се подхожда еднозначно без оглед на контекстовата употреба. Експлицирането на резултативност и пасивност, сигнализиращи се от морфемите -л и -н/ -т, е налице и в т.нар. именна (*изгоря-Л-а къща*, *обу-Т-о дете*, *счупе-Н-а ваза*), и в т.нар. глаголна (*изгоря-Л-а е*, *беше обу-Т-о*, *счупе-Н-а е*) употреба.

Благодарности. Настоящата статия се публикува благодарение на финансиране по Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2021“, финансиран от ФНИ.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова, Кр., 2012. Отношението граматично значение: граматичен суфикс в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. В: В. Маровска, Кр. Чакърва, К. Куцаров & М. Павлова (ред.). *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годиш-*

- ния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив: Паисий Хилендарски, 75 – 92.
- Вътов, В., 1992. *Основен курс по съвременен български език. Част 1: Фонетика, графика и правопис, морфемика, словообразуване*. Велико Търново: Аста.
- Куцаров, И., 2007. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- Куцаров, К., 2012. *Българското причастие*. Пловдив: Паисий Хилендарски.
- Куцаров, К., 2019. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. Дисертация за придобиване на научната степен „доктор на науките“, Пловдив.
- Ницолова, Р., 2008. *Българска граматика. Морфология*. София: Св. Климент Охридски.
- Пашов, П., 1976. За основите при глаголното формообразуване в съвременния български език. В: П. Пашов & Р. Ницолова (ред.). *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 48 – 56.
- Стоянов, Ст., 1964. *Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Наука и изкуство.
- Чакърва, Кр., 2019. За един специфичен казус в съвременното българско словообразуване. В: *Научни трудове на Съюза на учените в България, Пловдив. Серия А. обществени науки, изкуство и култура*, 5, 41 – 44.

REFERENCES

- Aleksova, Kr., 2012. Otnoshenieto gramaticno znachenie: gramaticheski sufiks v sintetichnata glagolna slovoforma v savremenniya balgarski ezik. V: V. Marovska, Kr. Chakarova, K. Kutsarov & M. Pavlova (Eds.). *Ezikat na vremeto. Sbornik s dokladi po sluchay 70-godichniya yubiley na prof. d.f.n. Ivan Kutsarov*. Plovdiv: Paisii Hilendarski, 75 – 92.
- Vatov, V., 1992. *Osnoven kurs po savremen en balgarski ezik. Chast 1: Fonetika, grafika i pravopis, morfemika, slovoobrazuvane*. Veliko Tarnovo: Asta.
- Kutsarov, I., 2007. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI Paisii Hilendarski.
- Kutsarov, K., 2012. *Balgarskoto prichastie*. Plovdiv: UI Paisii Hilendarski.
- Kutsarov, K., 2019. *Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta*. Disertatsiya za pridobivane na nauchnata stepen „doktor na naukite“, Plovdiv.
- Nitsolova, R., 2008. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.

- Pashov, P., 1976. Za osnovite pri glagolnoto formoobrazuvane v savremenniya balgarski ezik. V: P. Pashov & R. Nitsolova (Eds.) *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka I izkustvo, 48 – 56.
- Stoianov, St., 1964. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Fonetika I morfologiya*. Sofia: Nauka I izkustvo.
- Chakarova, Kr., 2019. Za edin spetsifichen kazus v savremennoto balgarsko slovoobrazuvane. V: *Nauchni trudove na Saiyuza na uchenite v Bulgariya, Plovdiv. Seriya A. obshtestveni nauki, izkustvo i kultura*, **5**, 41 – 44.

PARTICIPIAL AND/OR VERBAL MORPHEMES

Abstract. This study deals with an issue that is significant in view of the buildup of word morphological structure, something frequently neglected by investigators, viz., morphemes encoding specific grammatical meanings of Bulgarian participles, which indicate in a specific way why participial forms belong to a separate lexeme class. Of course, there are authors who have discussed participial morphostructure (Pashov 1976, Vatov 1992, Kutsarov 2012, Kutsarov, I. 2007, Aleksova 2012, etc.). However, almost all of them (save Kutsarov, K. 2012, 2019) interpret the grammatical function of participial morphemes through the prism of the verb, i.e., if the participle is part of the verb form composed.

Thus the study sets two basic goals: to describe the morphemic classification of Bulgarian participles according to their traditional description in the verb paradigm; to analyze relational and classification morphemes that belong to participles – morphemes that differentiate participles from adjectives and verbs.

Keywords: participial morphemes; verb morphemes; affix; suffix; quasi-suffixes

✉ **Dr. Desislava Dimitrova**

Plovdiv University „Paisii Hilendarski”

24, Tzar Assen St.

4000 Plovdiv, Bulgaria

E-mail: desislava_dimitrova@uni-plovdiv.bg